

Забавін В.О., Небрат С.Г.

РОЗКОПКИ КУРГАНУ СЕДОРКІН НА ПІВДНІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Реферат: У статті представлені матеріали кургану Седоркін, дослідженого археологічною експедицією Маріупольського державного університету на території Лебединської сільської ради Новоазовського р-ну Донецької обл. Курган не тільки поповнив базу джерел по вивченню культур епохи бронзи та середньовіччя Північного Приазов'я, а й дав цікаву інформацію щодо маловивченого аспекту ритуальної практики катакомбних племен. Розглядаються питання внутрішньої періодизації кургану і деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу.

Ключові слова: бронзовий вік, курган, інгульська катакомбна культура, зрубна культура, печеніги, Північне Приазов'я, поховальний комплекс.

У польовий сезон 2013 р. археологічна експедиція Маріупольського державного університету (АЕ МДУ) продовжила роботи, спрямовані на виявлення та дослідження пам'яток археології Північного Приазов'я. Дослідження проводилися на території Лебединської сільської ради Новоазовського р-ну Донецької обл.

Даний мікрорайон давно привертав увагу дослідників. У 1928 р. П.М. Піневич, на чолі гуртка любителів історії та старожитностей м. Маріуполя, обстежив долину р. Кальміус на ділянці від м. Маріуполя до с. Талаківка. Було виявлено під час розвідок ряд поодиноких насипів і кілька курганних груп [Піневич 1928]. У 1985 р. Жданівською (Маріупольською) археологічною експедицією (МАЕ) під керівництвом В.К. Кульбаки в околицях с. Калинівки було розкопано два кургани [Кульбака 1985; 2000, с. 51; 2002, с. 43-44; 2010]. У 1989 р. роботи були продовжені біля протилежної окраїни села МАЕ Відділу археології Донбасу при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки кургану, що розташовувався на лівому березі Омелькової балки (ліва притока р. Кальміус), на дачних ділянках ПМК-232. Під час розкопок були досліджені поховання ямної, катакомбних, зрубної культур доби бронзи і раннього залізного віку [Кульбака 1989].

Цього ж року за 4,5 км на Пд-Зх був досліджений курган зрубного часу, який розташовувався на вододілі за 20 м на південь від траси Маріуполь – Новоазовськ в зоні будівництва теплотраси мікрорайону Східний-2 [Кульбака 1989]. Наступного року цією ж експедицією було досліджено ще один курган з курганної групи, що складалася з трьох насипів. Група перебувала на вододілі біля витоку двох балок, що спускаються до Азовського моря на східній околиці м. Маріуполя [Кульбака 1990]. З часом розкопки були продовжені археологічною експедицією Маріупольського гуманітарного інституту (нині Маріупольський державний університет). Влітку 1998 р. були досліджені кургани 2 і 3 цієї курганної групи, що містили 8 поховань зрубного часу [Кульбака 1998; Забавин 2011]. У цьому ж році були продовжені розкопки ґрунтового могильника золотоординського часу, який знаходився на відстані 1,5 км на Пд-Сх від вищезазначеної курганної групи [Кульбака 1998]. Основна частина цього могильника була досліджена МАЕ в 1987 р. [Евглевский 2003].

Нижче за течією однієї з балок, за 1,5 км від місця її впадіння в море, було розкопано багаточислове поселення Ляпинська балка, охоронні дослідження якого проводилися новобудовною експедицією Донецького обласного краєзнавчого музею в 1992 р. [Полидович 1992]. Розкопками були виявлені культурні залишки, що відносяться до двох епох – пізньої бронзи (пізній етап зрубної культури) і середньовіччя (салтівсько-маяцької культури і золотоординського часу) [Цимиданов 1993; Горбов 1993; Герасименко 1997; Кравченко 2003].

АЕ МДУ влітку 2012 р. були проведені обстеження східних околиць м. Маріуполя. Було пройдено багатоденний піший маршрут від північних околиць с. Калинівка (Лебединська сільрада) Новоазовського р-ну, через Ляпинську балку, що огинає із заходу с. Виноградне (Ляпине), і далі на схід уздовж узбережжя Азовського моря в напрямку сіл Широкине і Безіменне Новоазовського р-ну. У тому числі була уточнена ситуація на вже розкопаному

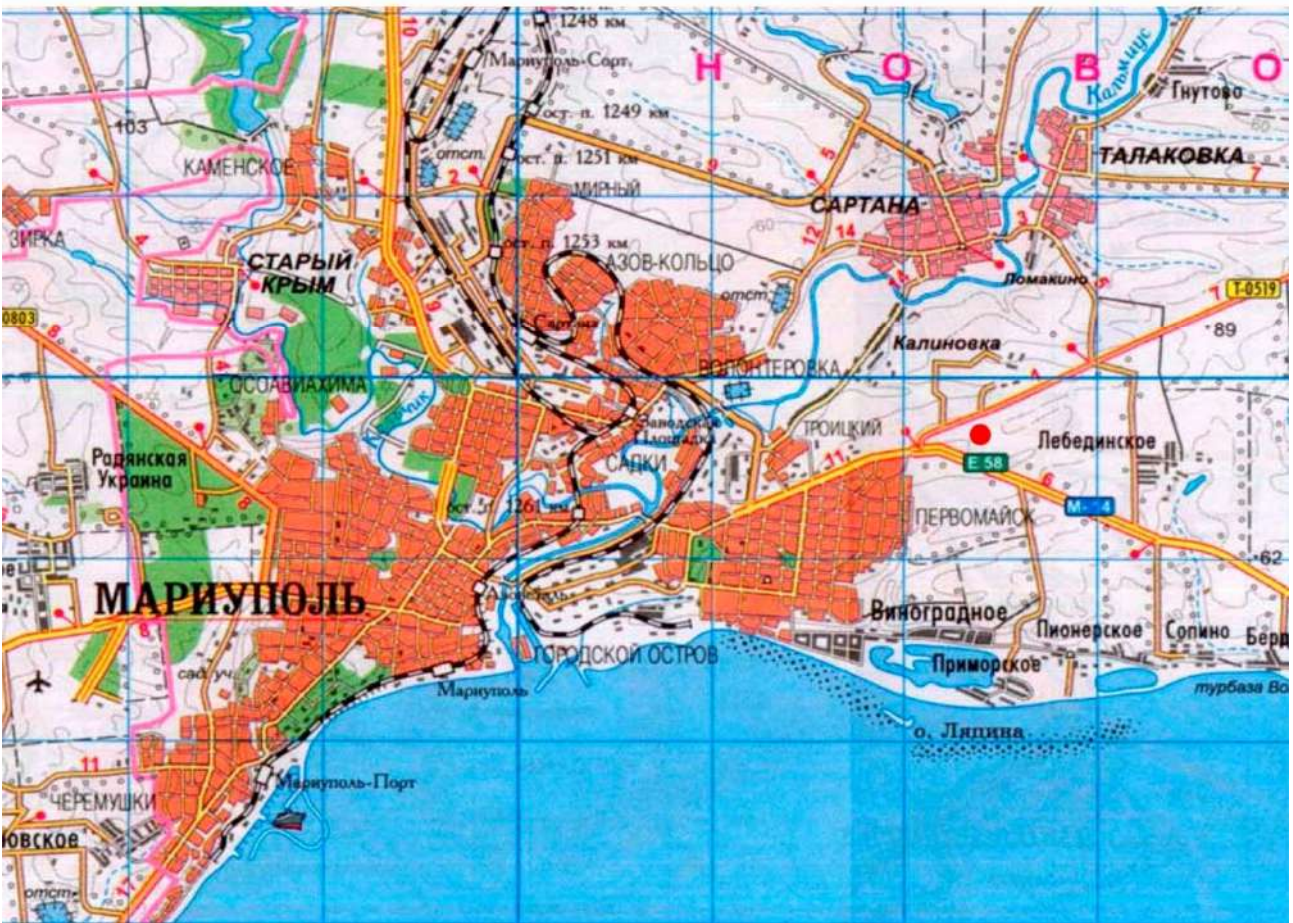

Рис. 1. Місцезнаходження кургану Седоркін
Fig. 1. The map of barrow Sedorkin

двошаровому поселенні Ляпинська балка, де були досліджені шари епохи пізньої бронзи (зрубна культура) і середньовіччя (салтівського та золотоординського часу) [Забавин 2012].

Досліджений 2013 р. АЕ МДУ курган входив до групи з двох насипів, віддалених один від одного на відстані 0,06 км. Група знаходиться на землях Лебединської сільради Новоазовського р-ну Донецької обл. (рис. 1). Під час розвідок АЕ МДУ в 2012 р. було уточнено місце розташування і технічний стан цих насипів (облікові номери №№ 25113016, 25113017). Група знаходиться за 4,4 км на Зх від с. Лебединське і за 0,5 км до Пн-Сх від східної околиці м. Маріуполя. За результатами огляду було встановлено наступне.

Курган 1 (обліковий № 25113016) являє собою насип висотою до 0,5 м і діаметром 33 м. Розташований за 30 м на південь від дороги Т-05-19 (Маріуполь – Червоноармійське). Технічний стан: аварійний, розорюється, на місцевості практично не ідентифікується.

Курган 2 (обліковий № 25113017) розташований за 60 м до Пд-Сх від кургану 1. Технічний стан: аварійний, повністю розораний і на місцевості не ідентифікується.

Точні координати групи, отримані за допомогою GPS:

Пн 47 ° 08'02.90 "

Сх 37 ° 41'23.68 "

Вивчення картографічного матеріалу дозволило з'ясувати наступне. На триверстовій військово-топографічній карті Катеринославської губернії в редакції 1861 р. нанесено кургану групу, позначену як "К. Седоркін". На карті 1927 р. в цьому місці відзначено три насипи. Таким чином, можна припустити, що в період, що передує колективізації 1930-х рр. і початку інтенсивної оранки, курганна група Седоркін нараховувала не менше трьох насипів. Про інтенсивний антропогенний вплив в зазначений період побічно може свідчити знахідка в насипу дослідженого кургану двадцяти копійчаної монети СРСР карбування 1935 р.

Досліджений курган 1 розташовувався на орному полі, на лівому березі р. Кальміус (басейн Азовського моря) на вершині вододілу між балкою Омельковою (ліва притока р. Кальміус) і балкою Водяною (Ляпинською), що впадає безпосередньо в Азовське море. На момент дослідження курган розорювався, прямо через центр насипу проходила межова лінія, проведена плугом, глибиною 0,5 м і шириною до 1 м. Курган мав висоту 0,42 м і діаметр близько 20 м (розтягнутий оранкою по лінії З – Сх).

Насип кургану був поділений на чотири сектори, розмітка здійснена за допомогою теодоліта Т-30, нівелювальних пікетів і троса. Курган розкопувався вручну з залишенням перпендикулярних брівок товщиною 0,5 м, орієнтованих по лініях Пн – Пд і Зх – Сх. Для уточнення ситуації через кожні 4 м в секторах залишалися контрольні додаткові брівки товщиною 0,3 м з подальшим знесенням. Обрана нами методика дозволила максимально об'єктивно простежити окремі стратиграфічні ситуації, досягти горизонтальності поверхні на всіх ділянках розкопу. Після закінчення розкопок були проведені рекультивацийні роботи з використанням механізмів для відновлення родючого орного шару. Замір глибин поховань проводився від репера (R), на загальний план поховання наносилися методом перпендикуляра до основних реперних ліній (рис. 2). Місце розташування поховання в кургані дається в градусах, а відстань від центру (R) кургану в метрах. За центр приймається вершина кургану з встановленим на ній репером.

У стратиграфічних розрізах за центральними й допоміжними брівками простежено такі шари (рис. 3):

- материковий суглинок з рівня 0,9 м від R;
- орний шар потужністю 0,25 м;
- викид суглинка з кульової ями № 1 потужністю 0,15 м, що простежений за допоміжними стратиграфічними розрізами з рівня 0,35 м від R;
- проведена плугом межова лінія глибиною 0,5 м і шириною до 1 м.

Окремі знахідки в насипу.

- 1) Відщеп з кременю світло-сірого кольору і легкою патиною. Розміри 1,9×1,5 см.

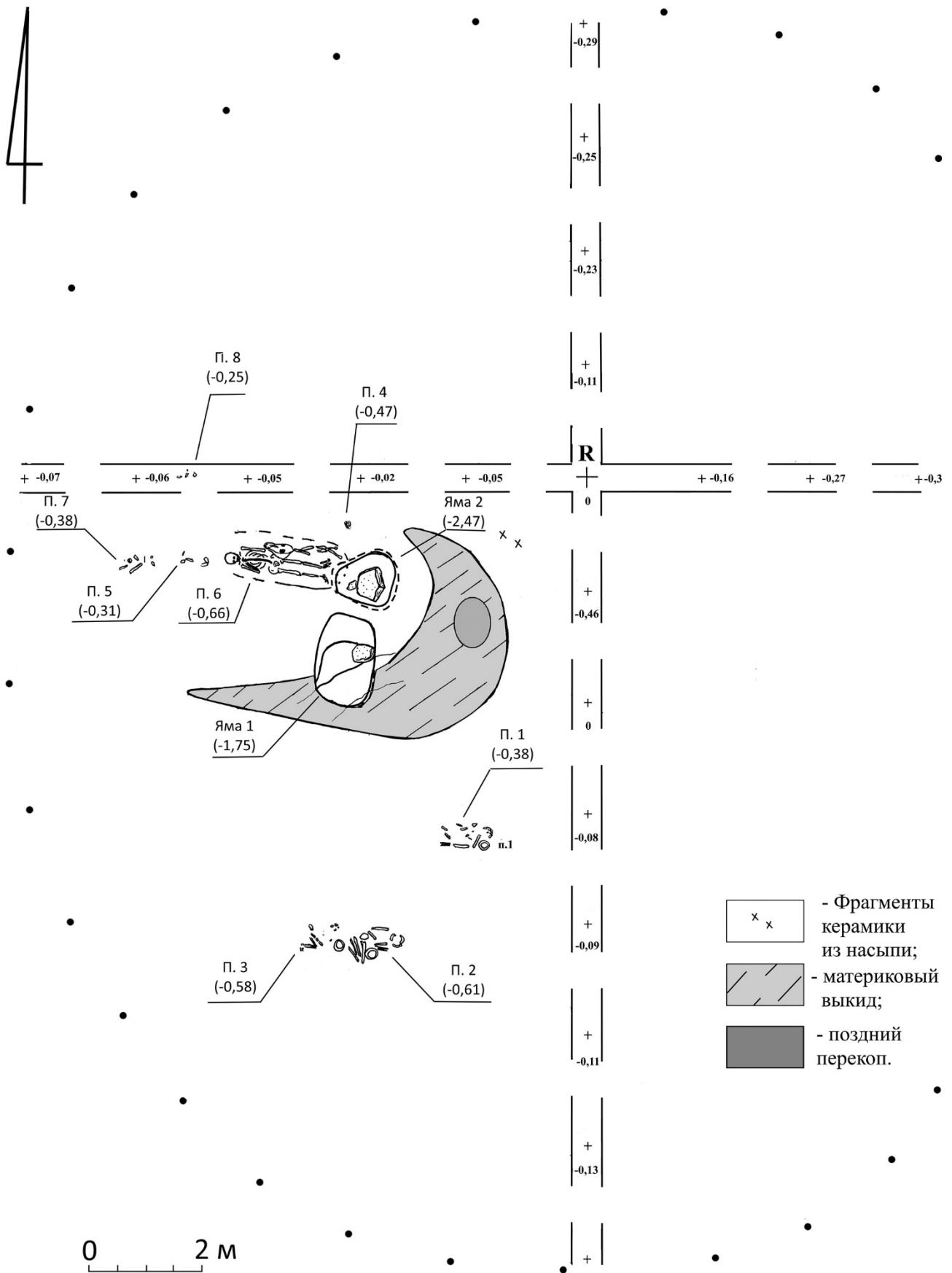

Рис. 2. Загальний план кургану Седоркін
 Fig. 2. Sedorkin. General plan of barrow

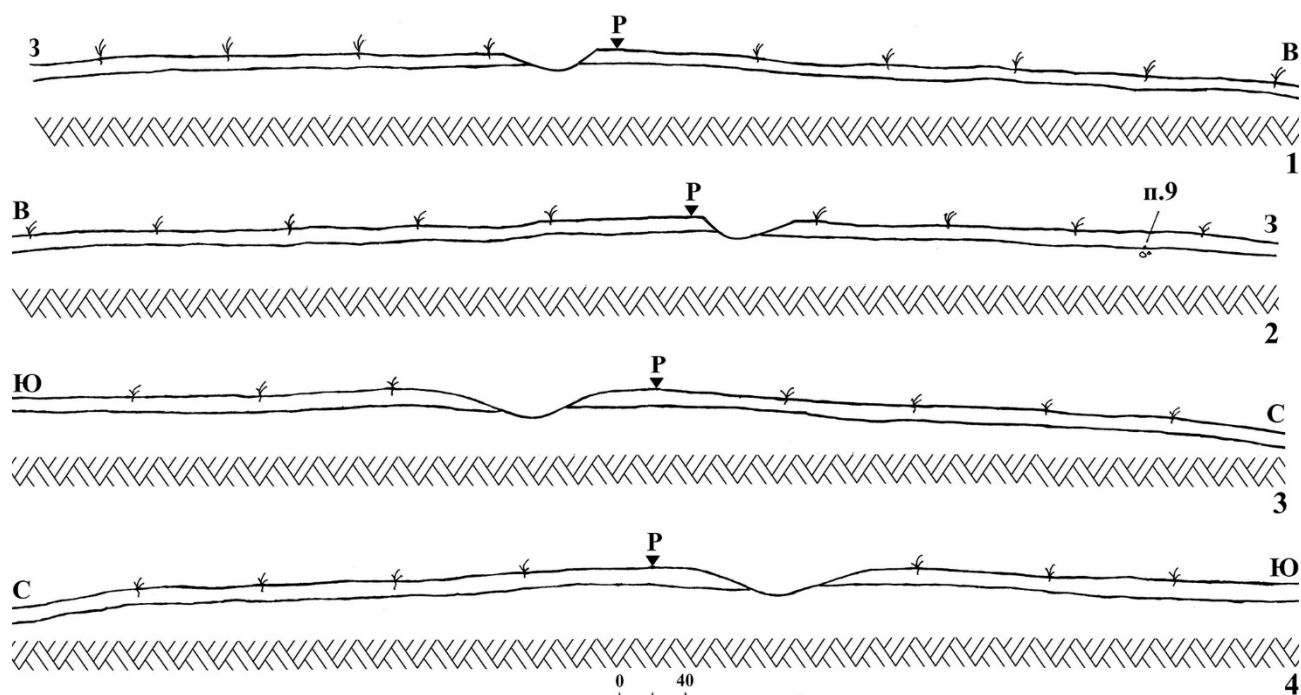
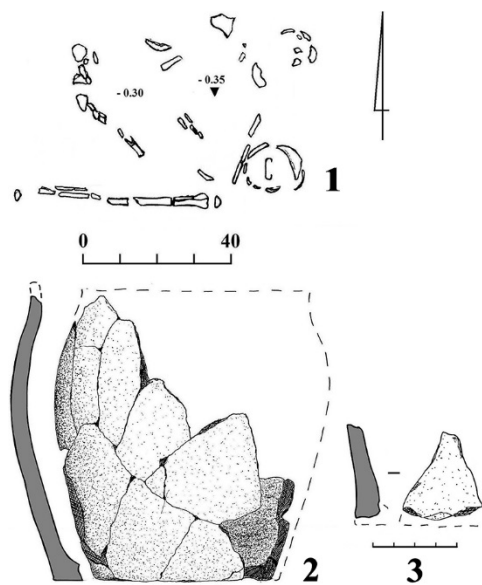

Рис. 3. Седоркін, курган 1. Стратиграфічні розрізи
Fig. 3. Sedorkin, barrow 1. Stratigraphic profiles

- 2) Фаланга людського пальця.
- 3) Два невиразних фрагменти чорноглиняної кераміки.
- 4) Печина (фрагмент обпаленої глини).

У кургані було виявлено 8 поховань і 2 культові ями. Наведемо їх опис.

Поховання 1 (зрубної культури). Було відкрито за 6,3 м на південь і 1,9 м на захід від R (6,6 м від центру під кутом 200°) на глибині 0,38 м від R (0,3 м від сучасної поверхні – СП). Похований лежав скорчено на лівому боці головою до Пн-Сх. Збереженість кісток погана. Черепна коробка пошкоджена і розтягнута плугом. Вдалося простежити фрагменти черепа, зуби, фрагменти трубчастих кісток рук і ніг, крило таза. Руки зігнуті в ліктях під гострим кутом і перебували біля обличчя. Ноги були зігнуті під гострим кутом в тазостегнових і колінних суглобах. Перед обличчям похованого виявлено керамічну посудину (рис. 4, 1).

Інвентар:

1) Посудина струнких пропорцій (банка закритого типу). Вінця і частина горла відламані в давнину. Зовнішня поверхня темно-сірого кольору, злегка залощена, зі слідами нагару. Діаметр вінця (д.в.) – 13,0 см; діаметр дна (д.д.) – 8,5 см; висота (h) – 13,5 см (рис. 4, 2).

2) Фрагмент придонної частини посудини зі закраїною біля денця. Колір зовнішньої поверхні – світло-коричневий, в тесті домішка жорстви (рис. 4, 3).

Поховання 2 (зрубної культури). Було виявлено за 8,25 м на південь і 3,5 м на захід від R (8,7 м від центру під кутом 203°) на глибині 0,61 м від R (0,4 м від СП). Похований лежав у скорченому стані на лівому боці головою

Рис. 4. Седоркін, поховання 1
Fig. 4. Sedorkin, burial 1

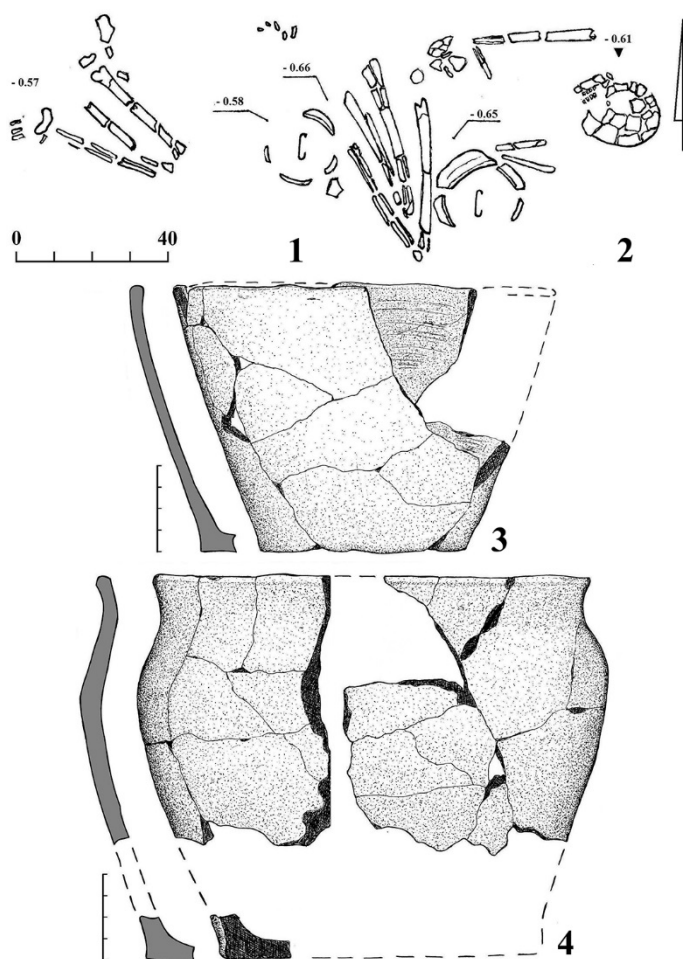

Рис. 5. Седоркін: 1, 3 – поховання 3; 2, 4 – поховання 2
 Fig. 5. Sedorkin: 1, 3 – burial 3; 2, 4 – burial 2

на Пд-Сх. Руки зігнуті під гострим кутом і знаходилися перед обличчям померлого. Ноги зігнуті під прямим кутом в тазостегнових і під гострим кутом в колінних суглобах. Кістки погано збережені. Перед похованим, в області живота, було виявлено керамічну посудину (рис. 5, 2).

Інвентар:

1) Посудина горщикоподібної форми з коротким горлом і злегка відігнутими вінцями. Плічка плавно переходять до придонної частини. У тісті незначна домішка жорстви. Випал нерівний, колір від чорного до жовтого. Д.в. – 22,0 см; д.т. – 9,5 см; h – 12,5 см (рис. 5, 4).

Поховання 3 (зрубної культури).

Було виявлено на південь в безпосередній близькості від поховання 2 (9,35 м від центру під кутом 210°) на глибині 0,58 м. Похований лежав у скорченому стані на лівому боці головою в східний сектор. Кістки погано збережені. Збереглися фрагменти черепа і кістки ніг. Ноги зігнуті під гострим кутом в колінних суглобах. Перед обличчям похованого було виявлено керамічну посудину (рис. 5, 1).

Інвентар:

1) Посудина банкової форми.

Внутрішня і місцями зовнішня поверхня покрита розчосами. Тісто добре відмучене, колір поверхні від сірого до темно-сірого. Д.в. – 18,0 см; д.д. – 9,5 см; h – 12,5 см (рис. 5,3).

Поховання 4 (зрубної культури). Було виявлено за 4,1 м на захід і 1,3 м на південь від R (4,25 м від центру під кутом 258°). На глибині 0,47 м було виявлено фрагменти посудини. Є підстави припускати, що п. 4 було зруйноване кочівницьким похованням 6 (рис. 6, 1).

Інвентар:

1) Посудина банкової форми (закритого типу). Внутрішня і місцями зовнішня поверхня покрита розчосами. Тісто добре відмучене, колір поверхні від сірого до темно-сірого. Д.в. – 20,0 см; д.т. – 22,4 см; д.д. – 14,0 см; h – 19,0 см (рис. 6, 2).

Поховання 5 (зрубної культури). Було досліджено за 1,5 м на південь і 6,9 м на захід від R (6,9 м від центру під кутом 260°) на глибині 0,31 м. Могила повністю зруйнована оранкою. Вдалося зафіксувати фрагменти глиняного посуду і окремі кістки, що розташовувалися на захід від нього. Положення кісток встановити не представляється можливим. Судячи з фрагментів трубчастих кісток ніг, скелет належав дорослій людині (рис. 6, 3).

Інвентар:

1) Посудина банкової форми, вінця сплюснені. Прикрашена краплеподібними відбитками по плічках, що намічаються. Випал нерівномірний, колір від жовтого до чорного, в тесті домішка кварцитової крихти. Д.в – 16,5 см; д.д. – 10 см; h – 13,5 см (рис. 6, 4).

Поховання 6 (кочівницьке). Було виявлено за 6,1 м на захід і 1,1 м на південь від R (6,4 м від центру під кутом 261°) на глибині 0,66 м від R (0,61 м від СП). Контури поховальної

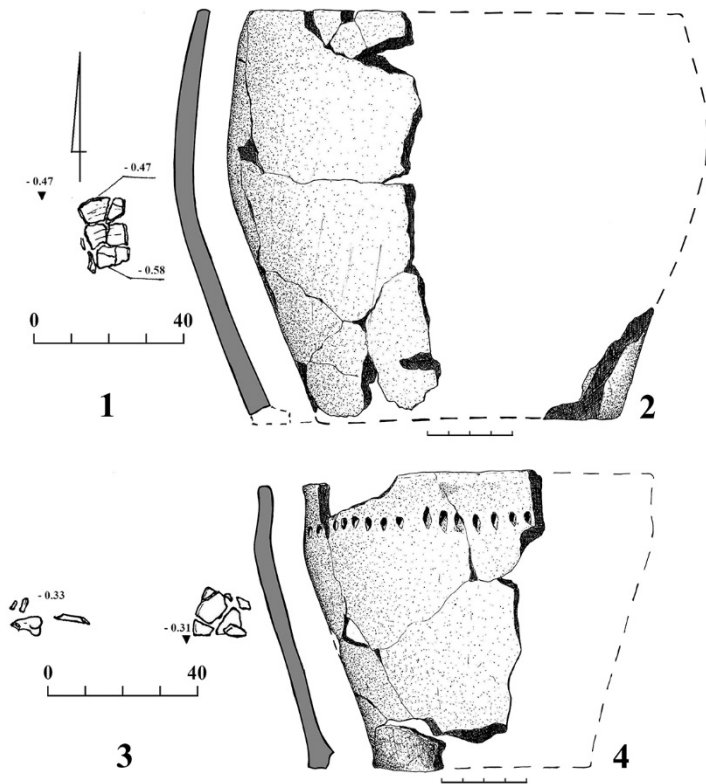

Рис. 6. Седоркін: 1, 2 – поховання 4;
3, 4 – поховання 5

Fig. 6. Sedorkin: 1, 2 – burial 4; 3, 4 – burial 5

споруди практично не простежувалися, тому що могила була викопана в чорноземі і лише злегка входила в материк. Похований лежав витягнуто на спині, головою на захід з незначним відхиленням на північ. Череп лежав на основі, дещо зміщений до правого плеча. Права рука сильно зігнута в ліктьовому суглобі таким чином, що зігнута в зап'ясті кисть лежала біля підборіддя долонею на грудях. Ліва рука витягнута вздовж тулуба і частково перекрита кінським черепом. Хребтний стовп викривлений в поперековому відділі. Ноги витягнуті. На тазі похованого знаходилася залізна поясна пряжка. Біля лівої гомілкової кістки залишки залізного предмета (ножа?). Зліва від

похованого лежали рештки коня: череп і кінцівки (гомілкові, путові, таранні кістки і копита). В зубах коня було виявлено залізні вудила. Під черепом коня було знайдено фрагменти залізного виробу. Біля лівої ступні, впритул до фаланг пальців, перебували в зчленованому стані кістки дрібної рогатої худоби (кістка кінцівки і астрагал). Збереження кісток задовільне (рис. 7, 1).

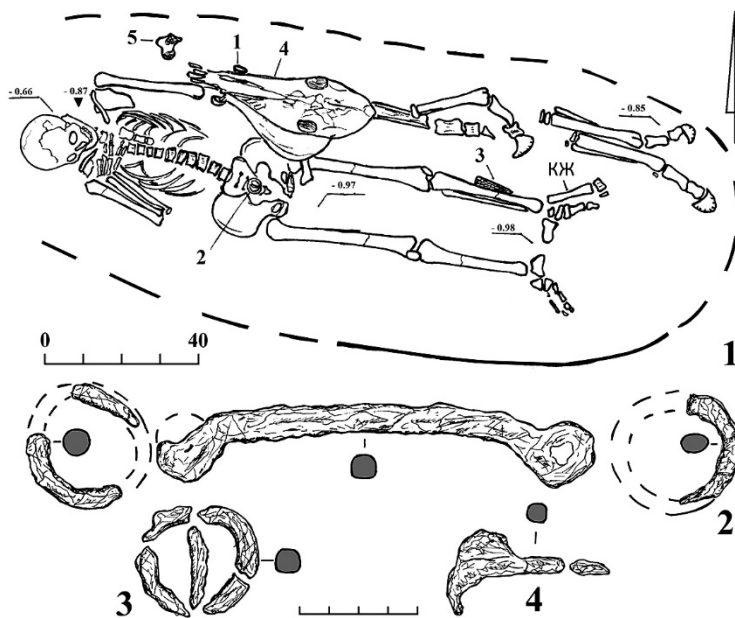

Рис. 7. Седоркін, поховання 6: 1 – план (на плані: 1 – вудила; 2 – залізна пряжка; 3 – ніж; 4 – залізний виріб; 5 – фрагмент кістки людини); 2 – вудила; 3 – залізна пряжка; 4 – залізний виріб

Fig. 7. Sedorkin, burial 6

Інвентар:

1) Залізна пряжка округлої форми з язичком, овальна в перетині. Діаметр пряжки – 4,0 см, довжина язичка, що зберіглася – 3,0 см (рис. 7, 3).

2) Залізні вудила односкладні з рухомими кільцями. Гризло овальне в перетині (1×0,8 см), довжиною 15,5 см. Зовнішній діаметр петлі – 2,5 см. Округлі в перетині кільця збереглися фрагментарно, діаметр, що

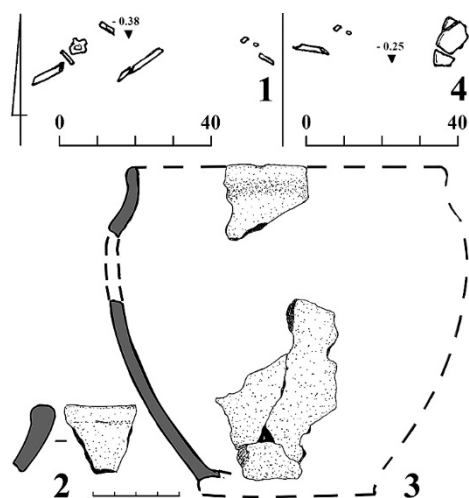
реконструюється – 4,5 см (рис. 7, 2).

3) Залізний виріб під черепом коня в формі гачка діаметром 0,6 см. Довжина простеженої частини – 11,5 см (рис. 7, 4).

4) Залізний виріб (ніж?). Імовірно фрагменти однолезового ножа, з заокругленим кінчиком. Довжина, що реконструюються – 11,0 см.

Поховання 7 (зрубної культури). Було виявлено за 8,4 м на захід і 3 м на південь від R (8,2 м від центру під кутом 260°) на глибині – 0,38 м від R (0,3 м від СП). Поховання повністю

зруйноване. Фіксуються лише окремі кістки. Положення відновлюється приблизно як скорчене на лівому боці головою в східний сектор (рис. 8, 1).

Поховання 8 (зрубної культури). Було виявлено за 7 м на захід від R (під кутом 270°) на глибині – 0,25 м від R. Поховання повністю зруйновано оранкою. Збереглися фрагменти кераміки та кілька уламків людських кісток (рис. 8, 4).

Інвентар:

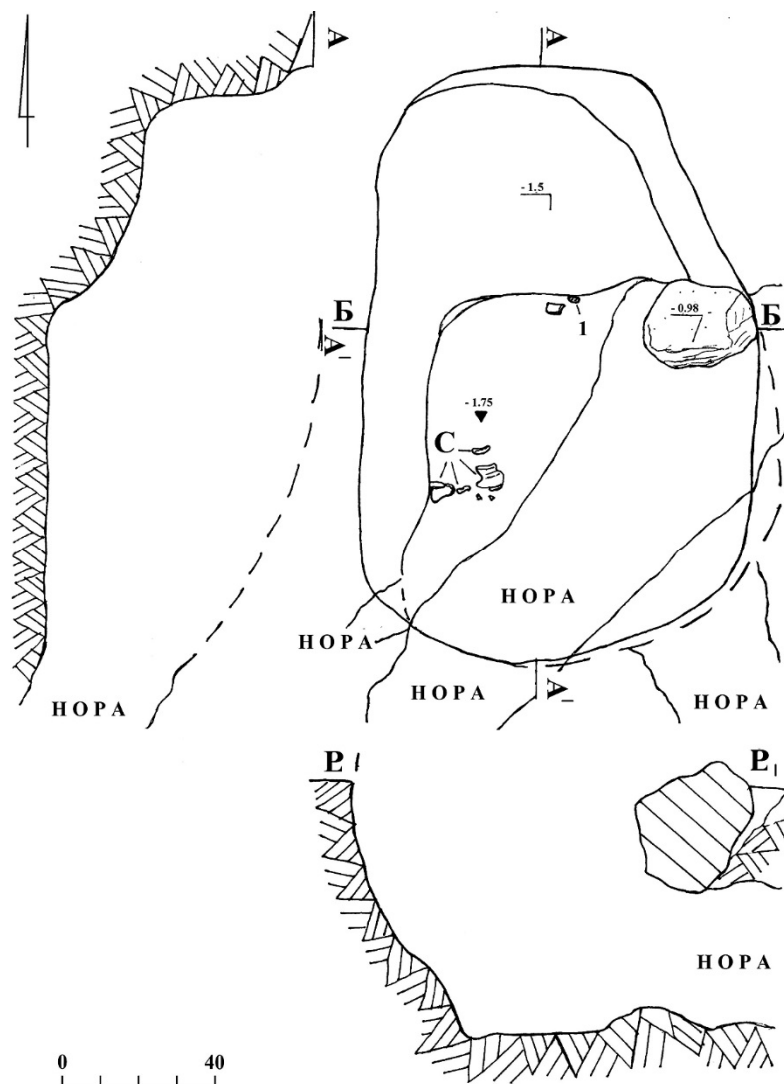
1) Посудина горщикоподібної форми, сильно фрагментована. Колір сіро-коричневий, назовні – сліди нагару. У тісті домішка жорстви (рис. 8, 3).

2) Фрагмент товстостінної посудини з вінцям. На зовнішній поверхні сліди нагару (рис. 8, 2).

Рис. 8. Седоркін: 1 – поховання 7; 2, 3, 4 – поховання 8.

Fig. 8. Sedorkin: 1 – burial 7; 2, 3, 4 – burial 8

Культова яма № 1 виявлена за 3,8 м на південь і 4,4 м на захід від R (5,6 м від центру під кутом 235°) на глибині 0,98 м від R. Заповнення ями – чорнозем з вкрапленням суглинку.

У заповненні ями траплялися фрагменти кераміки, перепалених гілочок, відщеп кременю, ключиця людини, а також камінь, що, можливо, є заслоном. Вдалося простежити тільки камеру катакомби і придонну частина шахти, практично повністю пориту норами тварин. До камери вела сходинка висотою до 0,2 м від рівня дна камери. Уздовж західної стіни простежено материковий уступ. На дні камери і в кротовинах були виявлені фрагменти ліпного орнаментованого горщика, фрагмент опаленої глини. Ймовірно, шахта була розташована північніше камери, про що свідчить сходинка (рис. 9).

Інвентар:

1) Посудина приземкуватих пропорцій. Вінця, трикутні в перетині скошені назовні, коротка шийка плавно переходить в округлий тулуб. У верхній третині посудина орнаментована прокресленими горизонтальними овалами з двома лініями, вписаними в них. Овали розміщені в два ряди в шаховому порядку. Посудина покрита глибокими розчосами на внутрішній і нижній

Рис. 9. Седоркін, культова яма № 1

Fig. 9. Sedorkin, the cult pit № 1

частині зовнішньої поверхні. Посудина добре обпалена, поверхня сірого, місцями жовтого кольору. Тісто добре відмучене і має незначні вапняні вкраплення. Д.в. – 19,5 см; д.г. – 21,5 см; д.д. – 8,0 см; h – 13,0 см (рис. 10, 1).

2) Відщеп кременю крейдяного кольору. Розміри 1,5×1,4 см (рис. 10, 2).

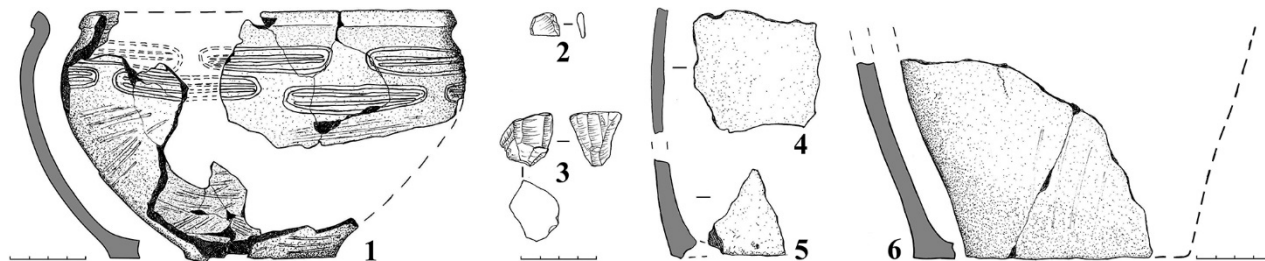

Рис. 10. Седоркін: матеріали з культових ям
Fig. 10. Sedorkin: artefacts from the cult pits

Культова яма № 2 овальної форми з нерівними стінками. За 3,8 м на захід і 2 м на південь від R (4,0 м від центру під кутом 245°) на глибині 0,55 м від R була виявлена кам'яна плита (стела?), що знаходилася в заповненні ями. Розміри ями на рівні виявлення – 1,1×1,1 м, по дну – 0,9×1,3 м. Безпосередньо під нею був знайдений уламок кременю. Нижче основи плити на 0,2 м було зафіксовано фрагменти придонної частини посудини. У заповненні нижньої частини ями виявлено фрагменти стінки посудини і вуглинки (рис. 11).

Інвентар:

1) Осколок кременю сірого кольору (фрагмент нуклеуса?), розмірами 3×2,9 см (рис. 10, 3).

2) Фрагмент придонної частини товстостінної посудини, імовірно банкової форми. У тесті домішка жорстви. Колір зовнішньої поверхні темно-сірий, внутрішньої – сірий. На дні – сліди нагару. Д.д. – 12,0 см (рис. 10, 6).

3) Фрагменти стінки посудини зі слідами нагару на зовнішній поверхні (рис. 10, 4-5).

Культурно-хронологічна характеристика матеріалу кургану Седоркін.

Найдавнішими в кургані виявилися дві культові ями. Лінія стародавнього горизонту не простежувалася ні в одному з профілів бривок. Ця обставина дозволяє припустити, що перед спорудою насипу і риттям ям, на ділянці майбутнього кургану був знятий шар дерну. Як уже зазначалося, на одній з допоміжних бривок з рівня 0,35 м від R було простежено викиді суглинку (потужністю 0,15 м) з ями № 1. Згодом культові ями і суглинкові викиді були перекриті первинним насипом.

Курган демонструє досить рідкісний, а тому цікавий випадок: насип був зведений не над похованням, а над двома ямами, що не містять слідів поховання людей. Ймовірно, яма № 1 і яма № 2 відносяться до одного часу. Їх зближує ряд ознак. В обох випадках в заповненні ям присутній камінь (служив, ймовірно, в якості перекриття), простежуються сліди ритуальних дій в ямах: присутні фрагменти керамічного посуду, поодинокі дрібні вуглинки, можливо, пов'язані з очисним обрядом обкурювання.

Хроноіндикатором може бути посудина з ями № 1, яка відноситься до інгульської катакомбної культури. Звертає на себе увагу орнамент: прокреслені у верхній третині посудини овали з горизонтальною лінією посередині, розміщені в два ряди в шаховому порядку. Орнаментація у вигляді овалів, іноді з горизонтальними прокресленими лініями всередині, характерна для кераміки інгульської катакомбної культури. Найближча аналогічна знахідка походить з Макіївського могильника (Донецька обл.). Тут у похованні 9 інгульської катакомбної культури з кургану 3 була виявлена чаша з одним рядом прокреслених овалів, розділених горизонтальною лінією. Кераміка з подібним орнаментом відбувається з курганів Поінгулля (Привільне к. 1, п. 16; Старогорожене к. 2, п. 22) і Інгульця (Кривий Ріг к. гр. II, к. 4,

п. 13; к. гр. Войкове/Новоселівка к. 1, п. 12) [Шапошникова 1977, с. 132; 1980, с. 17-70; Мельник 2013, с. 447]. Таким чином, будівництво кургану Седоркін можна попередньо датувати пізнім катакомбним часом, і пов'язати з племенами інгульської катакомбної культури.

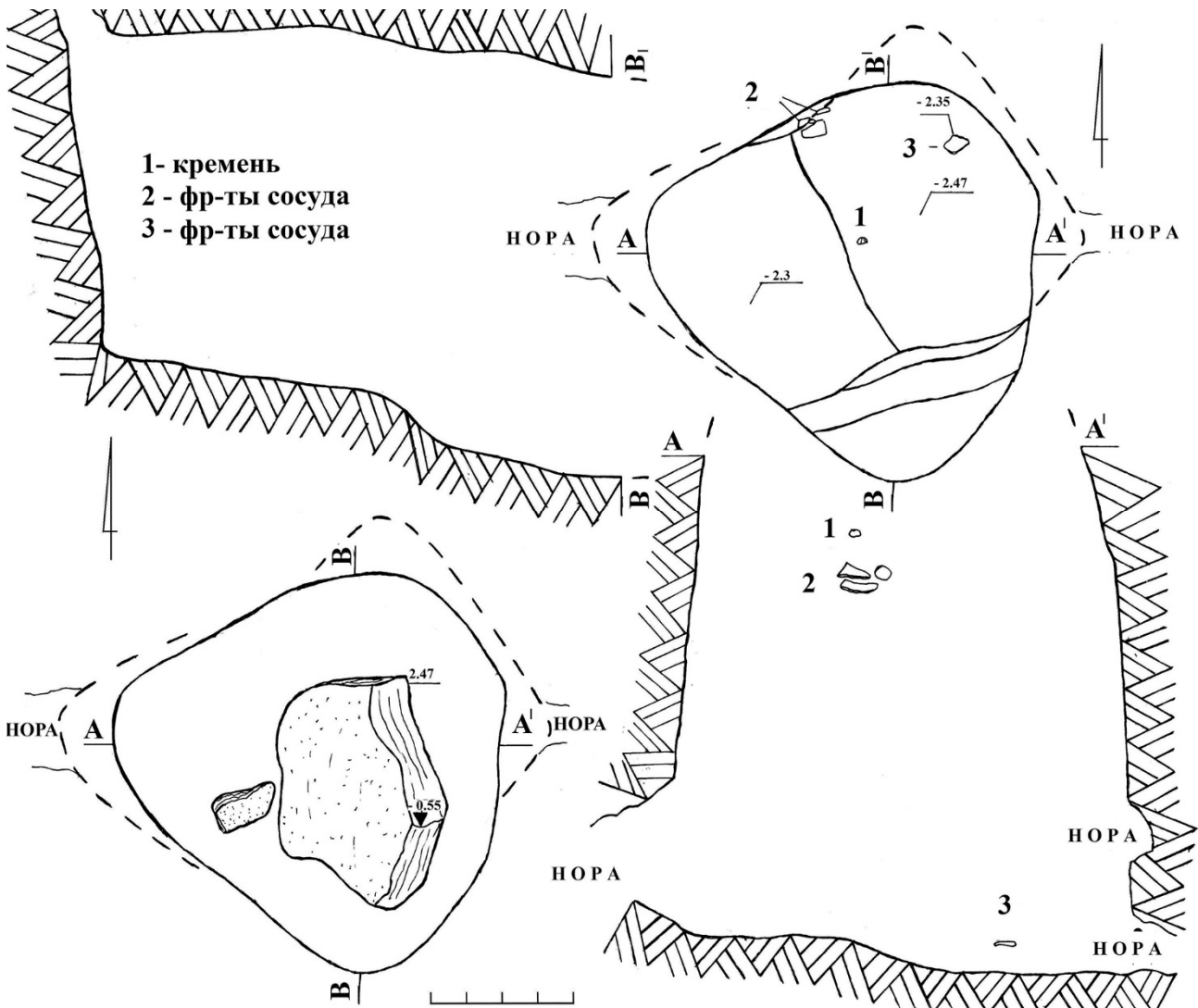

Рис. 11. Седоркін, культова яма № 2
Fig. 11. Sedorkin, the cult pit № 2

Варто зауважити, що ритуальні ями трапляються під час дослідження могильників різних культур і епох. Конфігурації, стратиграфічне положення і зміст їх різні. Кургани з подібними культовими об'єктами відомі в Північно-Західному Причорномор'ї. Так, в кургані 6 біля с. Нікольське (лівий берег Нижнього Дністра) було досліджено поховання, оточене ямами округлої форми. На думку авторів розкопок, комплекс датується доусатівським періодом степового енеоліту і відноситься до культури Хаджидер – Черновода / Хаджидер – Животилівка (час Трипілля С I). Біля с. Глинне (лівий берег Нижнього Дністра) був досліджений курган 4 з к. гр. «Сад», в якому було виявлено поховання енеоліту-ранньої бронзи, оточене 11 культовими ямами, що містять поховання собак, кістки дрібних і великих копитних, сліди вогнищ, фрагменти кераміки. Деякі ями виявилися порожніми [Разумов 2016, с. 182]. У енеолітичній ямі з підбоям кургану 3 біля с. Нова Долина (Одеська обл.) була виявлена овальний «хлібець» з гумусу [Петренко 2002, с. 46, 56]. Відомі культові ями і в курганах ямної культури. Так, в кургані біля с. Надєждівка Херсонської обл. був виявлений подібний комплекс. Яма округлих обрисів містила велику кількість (не менше 10 кг) вохри і залізної руди [Николова 2011, с. 116].

Культові ями неодноразово траплялися дослідникам в курганах доби бронзи. У якості аналогій, що відносяться до середньої бронзи, варто залучити кургани № 47 і 51 Павловського могильника (Воронезька обл.), дослідженого на Середній Донщині. Більш того, культові ями трапляються і на ґрунтових могильниках. Так, серію ям, що не містили слідів поховання, було виявлено під час розкопок ґрунтового могильника бондарихінської культури біля с. Тимченки Харківської обл. Як справедливо зазначає автор дослідження Ю.В. Буйнов, фахівці не прийшли до єдиної думки в інтерпретації подібних явищ на пам'ятках культур бронзового і раннього залізного віків [Буйнов 1977, с. 212]

У якості прямої аналогії варто згадати один цікавий випадок спорудження кургану над двома культовими ямами. У 2007 р. Полтавською археологічною експедицією було досліджено курган біля с. Хоружі Решетилівського р-ну Полтавської обл. Первинний насип кургану 1 діаметром 12 м і висотою 0,4 м був споруджений над двома культовими ямами (“поховання 3” і “яма 2” – за польовою документацією). Пізніше до кургану було введено поховання катакомбного часу (п. 7) і ще один культовий комплекс – яма 1. Обидві культові ями знаходилися поруч. У першій (“поховання 3”) були виявлені кістки домашнього бика, залишки двох частково обпалених дерев'яних колод і вуглинка. У другій ямі було виявлено лише стулку мушлі. Яма 1 виявилася порожньою, але біля неї були виявлені фрагменти керамічного посуду [Шерстюк 2011, с. 21-27]. Культові ями (принаймні, яма № 1) та п. 7 кургану біля с. Хоружі, на думку одного з авторів даної статті, також можуть бути віднесені до інгульської катакомбної культури (ІКК). Основні культові ями в кургані були датовані В.В. Шерстюком ямним часом за принципом їх стратиграфічного пріоритету щодо “ранньокатакомбного” п. 7. Ранньокатакомбним часом автор розкопок датує і яму № 1, яка також була введена в первинний насип, як і “ранньокатакомбна” могила. Щодо п. 7, потрібно відзначити відсутність діагностичних рис ранніх катакомбних поховань. Навпаки, форма катакомби п. 7 характерна для поховань ІКК. Похована людина лежала випростано на спині, що також є властивим традиції носіїв ІКК. Подібне положення ніг (“ромбом”) зрідка, проте трапляється в пізньокатакомбний період. Поховання 7 займало проміжне стратиграфічне положення між основними культовими ямами і середньодніпровськими похованнями. Останні були здійснені за обрядом інгумації, пози похованих випростані.

З огляду на розробки І.І. Артеменка 1960-х рр., подібні комплекси відносяться до раннього етапу середньодніпровської культури [Артеменко 1967, с. 61], що дає підставу В.В. Шерстюку датувати п. 7 ранньокатакомбним часом. Однак не варто забувати, що на певному етапі розвитку периферійні групи середньодніпровської та інгульської культур не просто співіснували, а й контактували. Як слушно зауважила К.П. Бунятян, не у всіх випадках випроятана поза в похованні середньодніпровської культури є датовуючою. Поява витягнутої пози у носіїв середньодніпровської культури на пізньому етапі її існування може бути пов'язана з сусідством і культурним впливом катакомбних племен [Бунятян 2005, с. 34]. З цієї причини випростане положення кістяків в середньодніпровських похованнях не може бути беззаперечним свідченням належності їх до ранньої фази розвитку культури, а, скоріше, може свідчити про зворотнє. Периферійні групи середньодніпровської культури переймають деякі норми обрядової практики носіїв ІКК. Таким чином, можна дійти висновку, що ситуація в кургані біля с. Хоружі, досить близька до тієї, яку ми простежили в кургані Седоркін. В обох випадках первинний насип було зведено над двома культовими ямами. У нашому випадку курган, як місце поховання, більше не використовувався катакомбними племенами. До насипу кургану біля с. Хоружі (споруджений над двома культовими ямами), пізніше було введено інгульське поховання і додатково організовано ще один культовий об'єкт – яму № 1. Слід зауважити, що обидва кургани розташовані на окраїнах ареалу ІКК. Створюється враження, що катакомбні племена, просуваючись на нові території, і зводячи подібні кургани, намагалися таким чином обґрунтувати своє право перебувати на чужій землі.

Решта седоркінських поховань епохи пізньої бронзи відносяться до зрубної культури. Всі комплекси були частково або повністю пошкоджені оранкою, що ускладнює їх

дослідження. Всі вони, без винятку, були здійснені в чорноземі (впущені в уже існуючий насип) і жодна яма не досягала рівня материка. Як показали польові дослідження, середня глибина залягання в кургані поховань зрубної культури склала 0,35 м. З огляду на розробки Р.О. Литвиненка, згідно з якими глибини ям зрубних поховань Подінців'я і Північно-Східного Приазов'я складають в середньому 1 м [Литвиненко 1992], можна припустити, що висота насипу дослідженого кургану істотно зменшилась в ході багаторічної оранки і попередньо становила не менше 1 м.

В положенні небіжчиків переважає сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією до східного сектору. Руки зігнуті в ліктях під гострим кутом і перебували біля обличчя. Керамічний посуд у досліджених похованнях найчастіше знаходився біля рук або перед головою померлого. Керамічний комплекс представлений банками відкритого і закритого типів, а також профільованими горщиками з м'яким перегином у верхній третині посудини і плавно відігнутими вінцями. Орнаментовано єдину посудину банкової форми, яка прикрашена краплеподібними відбитками по намічених плічках.

На підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу, всі поховання були віднесені до третього (пізнього) хронологічного горизонту курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я. Аналіз якісного і кількісного складу інвентарю, а також трудовитрат, пов'язаних з поховальним обрядом, не виявив відхилень від моделі рядового поховання [Цимиданов 2004, с. 34]. Це дозволяє стверджувати, що досліджені поховання належать простим общинникам.

У контексті вивчення відносної хронології поховань зрубної культури звертають на себе увагу п. 2 і п. 3. Обидва комплекси розташовані впритул один до одного. Оскільки плями могильних ям не були простежені в материк, а заповнення могил було однорідним, встановлювати послідовність поховань довелось шляхом ретельних польових спостережень. В даному випадку варто звернути увагу на ділянку, де покоїлися ноги похованого з п. 2 і посудину з п. 3. Остання стоїть на місці, де мали би знаходитися ступні похованого з п. 2. Цей факт наводить на думку, що п. 3 було споруджено пізніше за п. 2. В іншому випадку, при ритті могили п. 2 посудина з п. 3. була би зрушена або зміщена вбік. Після здійснення п. 3 пройшов певний час, протягом якого точне місце поховання було забутим, а зовнішні орієнтири зникли. Поховання 3 було впущене в насип поруч і, скоріш за все, частково зачепило край ями п. 2. На місці, де розташовувалися ступні похованого з п. 2, була поставлена посудина з ритуальною їжею. Примітним є й те, що різночасові поховання були впущені на одну глибину. Таким чином, можна припустити, що курган Седоркін використовувався в якості некрополя зрубними племенами протягом значного часу.

Найпізнішим є комплекс п. 6, що відноситься до епохи середньовіччя. Діагностичні риси поховального обряду дозволяють зробити визначення культурної належності та встановити хронологічну позицію цього комплексу. Розташування могили в центральній частині кургану, західна орієнтація померлого, череп і кінцівки коня, розміщені поруч з небіжчиком, дають підставу відносити дане поховання до часу проживання в Приазовському степу печенігів і торків (огузи, узи – за різними письмовими джерелами) в X-XI ст. Цій даті відповідає речовий комплекс. Знайдені в кургані вудила, за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова, відносяться до відділу В I – односкладні вудила без псаліїв, в нерухомі кільця на кінцях вудил просунуті рухомі кільця. Подібні вироби були поширені в X ст. і доживають до XI ст. [Федоров-Давидов 1966, с. 18]. Знайдена пряжка відноситься до III типу II групи відділу А, за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давидов 1966, с. 76-77]. Подібні вироби найбільш численні, порівняно з залізними пряжками інших типів. Вони не мають спеціального пристосування для з'єднання ремня з пряжкою (ремін охоплює частину рамки).

Залізний предмет, виявлений у лівій гомілці похованого, зберігся вкрай незадовільно. Натомість, ми схильні припускати, що це був ніж. Нам відомі кочівницькі поховання печенізького часу з ножами з курганів Нижнього Присамар'я (Олександрівка II, к. 2, п. 11), на Інгульці (Гейківська гр. II, к. 1, п. 1) і Буджацькому степу (Білолісся к. 2, п. 1) [Ковалева 1980,

с. 6-7; Мельник 2012, с. 329, 334; Субботин 1998, с. 63]. Як і наш комплекс, вони були впущені в центр більш ранніх курганів, померлі були звернені головою в західний сектор, поховання супроводжувалося головою і кінцівками коня, містили вони аналогічний інвентар. Звертає на себе увагу розташування ножа – притиснутим до гомілкової кістки. Не виключено, що це був захалявний ніж. Подібна зброя згадана в “Слові о полку Ігоревім”: “... ты ибo бес щитовъ съ засапожники кликомъ плъкы побѣждають, звонячи въ прадѣдную славу...”. Ножі досить часто трапляються і в огузо-печенізьких похованнях Урало-Поволжя (31,4%) [Іванов 2014, с. 125]. Примітним є й те, що в похованні були виявлені залишки напуганої їжі у вигляді кісток дрібної копитної тварини.

У питанні визначення етнокультурної приналежності похованого важливу роль відіграє традиція розміщення останків коня. Визначальною ознакою може бути і спосіб членування ніг у опудала коня. Так, опудало коня з ногами, відчленованими по перших суглобах, поміщалося в могили в печенізько-огузький/торчеський період [Атавін 1984, с. 134-137]. У нашому випадку “шкура” коня була розміщена ліворуч від померлого, на одному рівні з ним. Ця ознака окремими дослідниками вважається характерною саме для печенізьких поховань, тоді як розміщена над людиною “шкура” вважається огузькою традицією [Атавін 1984, с. 135-136]. Положення кінських останків ліворуч можна вважати більш поширеною практикою. Так, за підрахунками російських дослідників В.О. Іванова, Г.М. Гарустовіча і Я.В. Пилипчука, на 201 поховання (кінець IX – першої половини XI ст.) з курганів Східної Європи, в яких кінський череп і кістки ніг лежать на одному рівні з похованим, припадало 169 комплексів, де кістки коня були виявлені ліворуч померлого, і лише в 32 випадках – праворуч [Іванов 2014, с. 134].

Підбиваючи підсумок дослідження, можна помітити, що курган Седоркін не тільки поповнив базу джерел по вивченню культур епохи бронзи – середньовіччя, а й дав цікаву інформацію щодо маловивченого аспекту ритуальної практики катакомбних племен. Загальна хроностратиграфічна колонка кургану може бути представлена в наступному вигляді:

6							
1	$\frac{3}{2}$	4	5	7	8		
яма 1			яма 2				

Забавин В.А., Небрат С.Г.

РАСКОПКИ КУРГАНА СЕДОРКИН НА ЮГЕ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ

В статье представлены материалы кургана Седоркин, исследованного археологической экспедицией Мариупольского государственного университета на территории Лебединского сельского совета Новоазовского р-на Донецкой обл. Курган не только пополнил базу источников по изучению культур эпохи бронзы и средневековья Северного Приазовья, но и дал интересную информацию о малоизученном аспекте ритуальной практики катакомбных племен. Рассматриваются вопросы внутренней периодизации кургана и некоторые особенности обрядово-инвентарного комплекса.

Исследованный курган располагался на левом берегу р. Кальмиус (бассейн Азовского моря), на вершине водораздела. В кургане были обнаружены 8 захоронений и 2 культовых ямы. Курган демонстрирует довольно редкий случай: насыпь была возведена не над захоронением, а над двумя ямами, не содержащими следов захоронения людей. Древнейшими в кургане оказались две культовые ямы. В качестве хроноиндикатора может быть использована сосуд из ямы № 1, который относится к ингульской катакомбной культуре. Таким образом, возведение кургана можно датировать позднекатакомбным временем и связать с племенами ингульской катакомбной культуры.

Обнаруженные захоронения эпохи поздней бронзы относятся к срубной культуре. В положении покойников преобладает сильно скорченная поза на левом боку с ориентацией в восточный сектор. Руки согнуты в локтях под острым углом и находились возле лица. Керамическая посуда в изученных захоронениях чаще всего стояла у рук или перед головой умершего. На основании типологического

анализа обрядово-инвентарного комплекса, все захоронения эпохи поздней бронзы были отнесены к третьему (позднему) хронологическому горизонту курганных могильников срубной культуры Северного Приазовья.

Наиболее поздний комплекс – п. 6 относится к эпохе средневековья. Более узкое датирование позволяет сделать погребальный обряд. Расположение в центральной части кургана, западная ориентация умершего, череп и конечности лошади, расположенные рядом в могиле, дают основание относить данное захоронение до времени проживания в Приазовской степи печенегов и торков в X – XI вв. Этой дате соответствует вещевой комплекс.

Ключевые слова: Северное Приазовье, бронзовый век, могильник, ингульская катакомбная культура, срубная культура, печенеги.

Zabavin V.O., Nebrat S.G.

THE BARROW "SEDORKIN" IN THE SOUTH OF THE DONETSK REGION

The article presents materials of the barrow "Sedorkin" which was investigated by the archaeological expedition of the Mariupol State University on the territory of the Lebedyn village (Novoazovsky district of the Donetsk region). The burial mound not only replenished the dataset for studying the cultures of the Bronze Age and the Medieval time of the Northern Azov Sea region, but also gave interesting information on the weakly understood aspect of the ritual practice of the Catacomb tribes. Questions on the internal periodization of barrow and some special features of ritual – inventory complex are examined.

The investigated mound was located on the eastern bank of the river Kalmius (basin of the Sea of Azov), on top of the watershed. In the burial mound eight burials and two cult pits were discovered. The barrow demonstrates a rather rare case: the mound was erected not over the burial, but over two pits that did not contain traces of people's burial. Two cult pits were the oldest in the mound. The chronological indicator is a vessel from pit No. 1, which refers to the Ingul Catacomb culture. Thus, the construction of mound can be attributed to the Late Catacomb time and associated with the tribes of the Ingul Catacomb culture.

The discovered burials of the Late Bronze Age refer to the Timber-Grave culture. In the position of the dead prevails the strongly crouched posture on the left side with orientation to the eastern sector. Hands bent at the elbows at an acute angle and were near the face. Ceramic tableware in the studied burials most often stood at the hands or in front of the head of the deceased. On the basis of the typological analysis of the ritual inventory complex all the burials of the Late Bronze Age were attributed to the third (late) chronological horizon of burial cemeteries of the Timber-Grave culture of the Northern Azov Sea region.

The latest complex - burial 6 refers to the Medieval time. A more exact date of burial is determined by the peculiarities of the funeral rite. The location in the central part of the mound, the western orientation of the deceased, the skull and limbs of the horse, placed in a grave nearby, provide arguments to attribute this burial to the time of inhabiting the Pechenigs and Torques in the Azov steppe in the 10th – 11th centuries. This date corresponds to a complex of funerary implements.

Keywords: Bronze Age, burial mound, Ingul Catacomb culture, Timber-Grave culture, Pechenigs, the Northern Azov Sea region, funeral complexes.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы / И.И. Артеменко // МИА. – 1967. – № 148 – 138 с.

Атавин А.Г. Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв. / А.Г. Атавин // СА. – № 1. – 1984. – С. 134-143.

Буйнов Ю.В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры / Ю.В. Буйнов // СА. – 1977. – № 4. – С. 208-216.

Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України / К.П. Бунятян // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 26-36.

Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) / Н.П. Герасименко // АА. – № 6. – Донецк, 1997. – С. 3-64.

Горбов В.Н. Поселенческие комплексы Приазовья в системе синхронизации западного и восточного кругов культур валиковой керамики / В.Н. Горбов // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. – СПб., 1993. – С. 52-73.

Евглевский А.В. Грунтовый могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья / А.В. Евглевский, В.К. Кульбака // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 3. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2003. – С. 363-404.

Железный В. К вопросу о специфике печенежских и узских погребений Пруто-Днестровского региона / В. Железный // Revista Arheologică, serienouă. – 2016. – Vol. XII, nr. 1-2. – P. 199-215.

Забавин В.О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В.О. Забавин // ДАЗ. – № 15. – Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2011. – С. 161-170.

Забавин В.О. Разрушенное погребение срубной культуры у с. Калиновка в Северном Приазовье / В.О. Забавин // Літопис Донбасу. – № 20. – Донецьк, 2012. – С. 59-66.

Забавин В.О. Отчет о разведках археологической экспедиции МГУ на юге Донецкой области в 2012 году / В.О. Забавин, С.Г. Небрат. – НА ІА НАНУ. – № 2012/41.

Забавин В.О. Отчет о раскопках кургана археологической экспедицией МГУ на территории Лебединского сельского совета Новоазовского района Донецкой области в 2013 году / В.О. Забавин, С.Г. Небрат, Р.А. Гордиенко. – НА ІА НАНУ. – Ф. е. – № 2013/42.

Иванов В.А. Средневековые кочевники на границе Европы и Азии / В.А. Иванов, Г.Н. Гарустович, Я.В. Пилипчук. – Уфа, 2014. – 396 с.

Ковалева И.Ф. Раскопки курганов эпохи бронзы в Нижнем Присамарье / И.Ф. Ковалева, З.П. Марина // Курганы степного Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1980. – С. 4-17.

Кравченко Э.Е. Средневековый комплекс поселения Ляпинская балка в Северо-Восточном Приазовье / Э.Е. Кравченко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 3. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2003. – С. 345-362.

Кульбака В.К. Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – № 1985/103.

Кульбака В.К. Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек: у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватое Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и г. Мариуполя Донецкой обл. в 1989 г. / В.К. Кульбака, И.И. Гнатко. – НА ІА НАНУ. – № 1989/87.

Кульбака В.К. Отчет об исследованиях курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на, с. Октябрьское Добропольского р-на, с. Красногоровка и с. Сокол Ясиноватского р-на и г. Мариуполь Донецкой обл. в 1990 г. / В.К. Кульбака, И.И. Гнатко. – НА ІА НАНУ. – № 1990/147.

Кульбака В.К. Звіт про дослідження курганів та ґрунтового могильника на території м. Маріуполя в 1998 р. / В.К. Кульбака. – НА ІА НАНУ. – № 1998/26.

Кульбака В. Индоевропейські племена України епохи палеометалу / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2000. – 80 с.

Кульбака В. Давні індоєвропейці в світлі новітніх археологічних досліджень / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2002. – 94 с.

Кульбака В.К. Катакомбные погребения бронзового века у села Калиновка / В.К. Кульбака, С.Н. Небрат // Літопис Донбасу. – № 18. – Донецьк, 2010. – С. 22-36.

Литвиненко Р.А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // ДАС. – Вып. 1. – Донецк, 1992. – С. 29-46.

Мельник О.О. Курганы Криворіжжя / О.О. Мельник, І.О. Стеблина. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. – 474 с.

Николова А.В. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днепра и Ингульца (по материалам Краснознаменной экспедиции) / А.В. Николова, Л.А. Черных, Г.Л. Евдокимов // МДАСУ. – № 11. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2011. – С. 96-163.

Петренко В.Г. Новый курган эпохи энеолита-бронзы в Нижнем Поднепровье / В.Г. Петренко, А.С. Островерхов, И.В. Сапожников // ССПК. – № X. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 2002. – С. 39-64.

Пиневиц П.М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. / П.М. Пиневиц. – НА ІА НАН України. – ф. ВУАК. – № 202/26.

Полидович Ю.Б. Отчет об археологических раскопках новостроенной экспедиции отдела ОПА ДОКМ в 1992 г. / Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, В.И. Кузин. – НА ІА НАНУ. – № 1992/84.

- Разумов С.** Ритуальный комплекс раннего бронзового века с Левобережья Нижнего Днестра / [С. Разумов, С. Лысенко, В. Сеника, Н. Тельнов] // *Tyragetia*, s.n. – 2016. – Vol. X [XXV]. – Nr. 1. – P. 175-194.
- Субботин Л.В.** Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье / Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, А.С. Островерхов. – Одесса, 1998. – 173 с.
- Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – 276 с.
- Цимиданов В.В.** Раскопки поселения у г. Мариуполь / В.В. Цимиданов, Э.Е. Кравченко // АДУ 1992 р. – К., 1993. – С. 140-141.
- Цимиданов В.В.** Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.
- Шапошникова О.Г.** Курганная группа близ с. Старогорожено / О.Г. Шапошникова, В.Н. Фоменко, А.М. Балущкин // Древности Поингуля. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 99-145.
- Шапошникова О.Г.** Курганная группа у с. Привольное / О.Г. Шапошникова, В.С. Бочкарев, В.Н. Корпусова // Археологические памятники Поингуля. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 17-70.
- Шерстюк В.В.** Курган эпохи бронзы – доби середньовіччя поблизу с. Хоружі Решетилівського району на Полтавщині / В.В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – К.; Полтава, 2011. – С. 18-41.

REFERENCES

- Artemenko I.I.** Plemena Verhnego i Srednego Podneprov'ya v epohu bronzy / I.I. Artemenko // *MIA*. – 1967. – № 148. – 138 s.
- Atavin A.G.** Nekotorye osobennosti zahoroneniya chuchel konej v kochevnicheskikh pogrebeniyah X – XIV vv. / A.G. Atavin // *SA*. – 1984. – № 1. – S. 134-143.
- Bujnov Yu.V.** O pogrebal'nom obryade plemen bondarihinskoj kul'tury / Yu.V. Bujnov // *SA*. – 1977. – № 4. – S. 208-216.
- Bunyatyan K.P.** Hronologiya ta periodizatsiya pohovan serednodniprovs'koj kulturi Pravoberezhnoi Ukraini / K.P. Bunyatyan // *Arheologiya*. – 2005. – № 4. – S. 26-36.
- Gerasimenko N.P.** Prirodnaya sreda obitaniya cheloveka na yugo-vostoke Ukrainy v pozdnelednikov'e i golotsene (po materialam paleogeograficheskogo izucheniya arheologicheskikh pamyatnikov) / N.P. Gerasimenko // *AA*. – № 6. – Donetsk, 1997 – S. 3-64.
- Gorbov V.N.** Poselencheskie komplekсы Priazov'ya v sisteme sinhronizatsii zapadnogo i vostochnogo krugov kul'tur valikovoj keramiki / V.N. Gorbov // *Novye otkrytiya i metodologicheskie osnovy arheologicheskoy hronologii*. – SPb., 1993. – S. 52-73.
- Evglevskij A.V.** Gruntovyy mogil'nik zolotoordynskogo vremeni Lyapinskaya balka iz Severo-Vostochnogo Priazov'ya / A.V. Evglevskij, V.K. Kul'baka // *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ya*. – T. 3. – Donetsk: DonNU, 2003. – S. 363-404.
- Zheleznyj V.K.** voprosu o spetsifike pechenezhskih i uzskih pogrebenij Pruto-Dnestrovskogo regiona / V. Zheleznyj // *Revista Arheologică, serienouă*, vol. – 2016. – XII, nr. 1-2. – R. 199-215.
- Zabavin V.O.** Kurgannyj mogil'nik srubnoj kul'tury u vostochnoj okrainy g. Mariupolya / V.O. Zabavin // *DAZ*. – № 15. – Donets'k: Vid-vo Donets'kogo un-tu, 2011. – S. 161-170.
- Zabavin V.O.** Razrushennoe pogrebenie srubnoj kul'tury u s. Kalinovka v Severnom Priazov'e / V.O. Zabavin // *Litopis Donbasu*. – № 20. – Donets'k, 2012. – S. 59-66.
- Zabavin V.O.** Otchet o razvedkah arheologicheskoy ekspeditsii MGU na yuge Donetskoj oblasti v 2012 godu / V.O. Zabavin, S.G. Nebrat. – NA IA NANU. – № 2012/41.
- Zabavin V.O.** Otchet o raskopkah kurgana arheologicheskoy ekspeditsiej MGU na territorii Lebedinskogo sel'skogo soveta Novoazovskogo rajona Donetskoj oblasti v 2013 godu / V.O. Zabavin, S.G. Nebrat, R.A. Gordienko. – NA IA NANU. – № 2013/42.
- Ivanov V.A.** Srednevekovye kochevniki na granitse Evropy i Azii / V.A. Ivanov, G.N. Garustovich, Ya.V. Pilipchuk. – Ufa, 2014. – 396 s.
- Kovaleva I.F.** Raskopki kurganov epohi bronzy v Nizhnem Prisar'mar'e / I.F. Kovaleva, Z.P. Marina // *Kurgany stepnogo Podneprov'ya*. – Dnepropetrovsk: DGU, 1980. – S. 4-17.
- Kravchenko E.E.** Srednevekovyy kompleks poseleniya Lyapinskaya balka v Severo-Vostochnom Priazov'e / E.E. Kravchenko // *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ya*. – T. 3. – Donetsk: DonNU, 2003. – S. 345-362.

Kul'baka V.K. Otchet ob issledovanii kurganov u s. Kalinovka Novoazovskogo r-na Donetskij obl. v 1985 g. / V.K. Kul'baka. – NA IA NANU. – № 1985/103.

Kul'baka V.K. Otchet ob issledovanii kurganov v zonah novostroek: u s. Kalinovka Novoazovskogo r-na, u s. Razdol'noe Starobeshevskogo r-na, u s. Kamyshevatoe Pershotravnevoogo r-na, u s. Kondrat'evka Konstantinovskogo r-na i g. Mariupolya Donetskij obl. v 1989 g. / V.K. Kul'baka, I.I. Gnatko. – NA IA NANU. – № 1989/87.

Kul'baka V.K. Otchet ob issledovaniyah kurganov u s. Kominternovo Novoazovskogo r-na, s. Oktyabr'skoe Dobropol'skogo r-na, s. Krasnogorovka i s. Sokol YAsinovatskogo r-na i g. Mariupol' Donetskij obl. v 1990 g. / V.K. Kul'baka, I.I. Gnatko. – NA IA NANU. – № 1990/147.

Kul'baka V.K. Zvit pro doslidzhennya kurganiv ta rruntovoogo mogil'nika na teritorii m. Mariupolya v 1998 r. / V.K. Kul'baka. – NA IA NANU. – № 1998/26.

Kulbaka V. Indoievropejski plemena Ukraini epohi paleometalu / V. Kulbaka, V. Kachur. – Mariupol, 2000. – 80 s.

Kulbaka V. Davni indoevropejtsi v svitli novitnih arheologichnih doslidzhen / V. Kulbaka, V. Kachur. – Mariupol, 2002. – 94 s.

Kul'baka V.K. Katakombnye pogrebeniya bronzovogo veka u sela Kalinovka / V.K. Kul'baka, S.N. Nebrat // Litopis Donbasu. – № 18. – Donetsk, 2010. – S. 22-36.

Litvinenko R.A. Pogrebal'nye sooruzheniya srubnoj kul'tury Podontsov'ya i Severo-Vostochnogo Priazov'ya / R.A. Litvinenko // DAS. – Vyp. 1. – Donetsk, 1992. – S. 29-46.

Mel'nik O.O. Kurgani Krivorizhzhya / O.O. Mel'nik, I.O. Steblina. – Krivij Rig: Vidavnicij dim, 2012. – 474 s.

Nikolova A.V. Kurgany epohi bronzy v nizov'yah Dnepra i Ingul'tsa (po materaialam Krasnoznamenckoj ekspeditsii) / A.V. Nikolova, L.A. Chernyh, G.L. Evdokimov // MDASU. – Lugans'k: SNU, 2011. – № 11. – S. 96-163.

Petrenko V.G. Novyj kurgan epohi eneolita-bronzy v Nizhnem Podnestrov'e / V.G. Petrenko, A.S. Ostroverhov, I.V. Sapozhnikov // SSPK. – Zaporizhzhya: ZDU, 2002. – № H. – S. 39-64.

Pinevich P.M. Arheologicheskie obsledovaniya na Mariupol'shchine i arheologicheskie raskopki 1928 g. / P.M. Pinevich. – NA IA NAN Ukraini. – f. VUAK. – № 202/26.

Polidovich Yu.B. Otchet ob arheologicheskij raskopkah novostroeknoj ekspeditsii otdela OPA DOKM v 1992 g. / Yu.B. Polidovich, V.V. Tsimidanov, V.I. Kuzin. – NA IA NANU. – № 1992/84.

Razumov S. Ritual'nyj kompleks rannego bronzovogo veka s Levoberezh'ya Nizhnego Dnestra / S. Razumov, S. Lysenko, V. Sinika, N. Tel'nov // Tyragetia, s.n. – 2016. – Vol. X [XXV], nr. 1. – R. 175-194.

Subbotin L.V. Arheologicheskie drevnosti Budzhaka. Kurgany u sel Vishnevoe i Beloles'e / L.V. Subbotin, A.N. Dzigovskij, A.S. Ostroverhov. – Odessa, 1998. – 173 s.

Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlast'yu zolotoordynskij hanov / G.A. Fedorov-Davydov. – M., 1966. – 276 s.

Tsimidanov V.V. Raskopki poseleniya u g. Mariupol' / V.V. Tsimidanov, E.E. Kravchenko // ADU 1992 r. – K., 1993. – S. 140-141.

Tsimidanov V.V. Sotsial'naya struktura srubnogo obshchestva / V.V. Tsimidanov. – Donetsk, 2004. – 204 s.

Shaposhnikova O.G. Kurgannaya gruppa bliz s. Starogorozhenno / O.G. Shaposhnikova, V.N. Fomenko, A.M. Balushkin // Drevnosti Poingul'ya. – K.: Nauk. dumka, 1977. – S. 99-145.

Shaposhnikova O.G. Kurgannaya gruppa u s. Privol'noe / O.G. Shaposhnikova, V.S. Bochkarev, V.N. Korpusova // Arheologicheskie pam'yatniki Poingul'ya. – K.: Naukova dumka, 1980. – S.17-70.

Sherstyuk V.V. Kurgan epohi bronzy – dobi serednovichchya poblizu s. Horuzhi Reshetilivskogo rajonu na Poltavshchini / V.V. Sherstyuk // Starozhitnosti Livoberezhnogo Podniprova'ya. – Kiiv; Poltava, 2011. – S. 18-41.